

תחומי הערים הרומאיות בעבר הירדן הצפוני⁽¹⁾

מאת מ. אביריונה

1. הערות מוקדמות

כידוע היתה העיר האבטונומית היחידה האדמיניסטרטיבית היסודית באימפריום הרומאי. השלטון העירוני היה אחראי להשלטת הסדר ולגביית המסים לא רק בתוך העיר עצמה אלא גם בכפרים אשר סביבה, שהיו שייכים לתחום העיר. לפני שנים אחדות נעשה נסיון להגדיר ולסמן על מפה את תחומי הערים בארץ-ישראל המערבית⁽²⁾. מטרת מאמר זה היא להשלים את העבודה הנ"ל מתוך הגדרת תחומי הערים בעבר-הירדן מצפון לארנון⁽³⁾.

2. המקורות

(א) המקורות הספרותיים הם בעיקר כתבי יוסף פלאביוס והאנומסטיוקן לאבסביוס. אמנם, רק במקומות מעטים⁽⁴⁾ מליחסים בפירוש כפר פלוגי לעיר אלמונית (כרגיל בנוסח: א' בגבולות ב', ἔν ὄρις; ולפעמים נזכר שכפר ידוע עמד על גבול שני שטחים עירוניים. ברוב המקרים עלינו להסתמך על מניין המרחקים באנומסטיוקן. שם מסמן אבסביוס את מקומם של כפרים שונים בצינו את מרחקם מהעיר הקרובה. מסתבר שהכפרים האלה היו שייכים לאותן הערים, אם נתחשב בסימון אבני-המיל שהיה נהוג אצל הרומאים⁽⁵⁾.

במקורות היהודיים נמצאות רשימות כפרים בתחום סוסיתא ובתחום נוה שבבשן. אמנם, מטרת הרשימות האלה היא הוראת הלכה כל-שהיא ולא ציון חורוגראפי; אולם אין ספק שקיים יחס ביניהן ובין הגבולות הפוליטיים, ולכן מותר להשתמש בהן, בזהירות מסויימת, כעדות מסייעת למקורות אחרים. אך יש לזכור כי השימוש במקורות הלכיים כרוך בקשי נוסף, שהרי אין עדיין בנמצא הוצאה מדעית של המקורות הנ"ל, רבים בהם שיבושי נוסחאות בשמות המקומות דווקא.

(ב) המקורות האפוגראפיים, והם:

(1) כתובות המקשרות מקום מסויים במישרים בשטח מסויים⁽⁶⁾.

(2) סימון המרחקים על אבני-המיל; הרומאים מנו עפי"ר את המילים ממרכז כל עיר עד לקצה תחומה. בעבור הכביש מתחום עיר אחת לתחום עיר שנייה שונה המניין, ומשם ואילך צוינו המרחקים לעיר השנייה; במפות הדרכים נרשמו המרחקים לפי שיטה זו. אבסביוס השתמש במפות מסוג זה.

(1) מאמר זה הוא סיכום הרצאתי בתיאטרון הירושלמי ביום י"ח חשון תש"ד (16 בנובמבר 1943).

(2) ר' *Map of Roman Palestine, QDAP V*, pp. 139—193; 2nd ed. 1940

(3) הואיל ואין עדיין בידינו חומר מספיק לקביעת תחומי הערים מהארנון דרומה; אולם השווה

Beyer *ZDPV* 1935, Ss. 129—159.

(4) השווה, דרך-משל, קדמ' י"ג, ט"ו, ה' והאונ' 14,18 (ארבל בתחום פחל); 126,18 (מכנת בתחום

בת-עמון).

(5) ר' טעיף (ב) (2) להלן.

(6) דרך משל — מחגה כפר בבשן (*Μαγάρα κώμη τῆς Βαταναίας*) *SEG VII*, 1099.

(3) מניין השנים; בעבר הירדן נמצאו זה ליד זה שטחים שמנו לפי מניין השטרות (הסליבקי) למן 312 לפסה"נ, לפי מניין פומפיוס (63 לפסה"נ), לפי מניין שְלֶמֶן יסוד הפרובינקייה ערבייה (106 אחר ספה"נ) או לפי שנות מלכות הקיסרים. מסיבות היסטוריות שונות גרמו להבדלים אלה. שינויי מניין כאלה בכתובותיהן של הערים השונות עוזרים בקביעת הגבולות⁷).

(ג) המקורות הארכיאולוגיים, שהם ממינים שונים. ריבוי חרסים נבטיים—דרך משל—מעיד על השתייכות למדינה זו. כן יש להניח שכל השטח שבו עוברת אמת מים עירונית הוא בתחומה של אותה העיר שאליה מובילה אמת המים, ובוודאי נמצאו גם המחצבות העירוניות בתחומי הערים. קווי הכבישים, שסללו הרומאים בשטחי כיבושיהם החדשים, וכן בניין מערכת המבצרים לאורך הגבול (ה *limes*) משמשים גם הם מקורות לקביעת קווי הגבולות.

3. מספר היחידות הטריטוריאליות

עלינו לחלק שטח מסויים בין תחומי ערים שונות. תנאי מוקדם לפעולה זו הוא קביעת מספר היחידות. מספר זה הלך וגדל במשך הדורות עם יסוד ערים חדשות. מוטב, אפוא, להשתמש ברשימה המאוחרת מכולם, היא רשימת גיאורגיוס קיפריוס מהמאה השביעית⁸. רשימה זו עלינו להשוות אח"כ עם רשימת ערי הדיקפוליס (בכתבי פליניוס⁹), רשימת פתולמיאיוס¹⁰, רשימת היארוקלס¹¹ מהמאה השישית ורשימות הבישופים משתפיי הקונקיליות¹². לאחר ההשוואה אנו למדים כי ברשימת ערי הדיקפוליס נכללו: פֵידֵלֵפִיה, גדרה, היפוס, דיון, פלה, גרסה¹³. על אלה יש להוסיף מרשימת פתולמיאיוס את אבילה ואת קפיטוליאס (מיסודו של נרווה בשנת 96 אחר ספה"נ). לשם השלמת התמונה יש לצרף בצפון חלק מתחום קיסריון—פניאס, השייכת לפיניקיה, ובדרום את מידבא ואת חשבון.

מחוץ לתחומי הערים היו עוד באימפריום הרומאי גם שטחים אחרים שנקראו בשם *salvus, regio*, או *ἀλώματα*, שבהם לא היה קיים שלטון עירוני אבטונומי, אלא רוכז מספר כפרים ליחידה אדמיניסטרטיבית אחת. בפיקוחו הישר של ההגמון הרומאי. בעיני השלטון הרומאי היתה זו רק צורת מעבר, כעין חומר גלמי ליצירת תחומי ערים אבטונומיות. צורה זו היתה בתקיימא רק בשני מקרים: (א) אם נודעה לשטח חשיבות כלכלית גדולה; כי אז היה אוצר הקיסר מעוניין בשמירת הנכסים האלה בידו. רק משום-כך נשתמר תחום יריחו—ממערב לירדן, ותחום ליביאס (הפיריאה)—ממזרחו. (ב) אם התרחקו התושבים מהתרבות היוונית-הרומאית. ההסתגלות לתרבות זו היתה תנאי הכרחי ליצירת עיר אבטונומית. בא"י המערבית נשאר הגליל העליון בגדר שטח כפרי לתמיד, כנראה מפני שהיה מיושב יהודים. בעבר הירדן מזרחה רבו השטחים הכפריים, בעיקר בשטחים שהיו לפנים ברשות בית-הירודס: הגולן, הבשן,

(7) ר' להלן בערכים בשן וחורין.

(8) *Descriptio orbis Romani*, ed. Gelzer, 997—1092 ר' (8)

(9) *Hist. natur.* V, 18 ר' (10) *Geographia* V, 15—16 ר'

(11) *Synecdemus*, 717,81—723,5, ed. Burckhard ר'

(12) השווה הסיכום במאמרו של אלט, *PJB* 1933, Ss. 77 foll.

(13) דמשק ובית-שאן היו מחוץ לשטח הנדון; רפנה נזכרת ברשימת פליניוס ונעלמת אחרי

פומפיוס; קנת הובלעה בתחום חורין, ואין לנו די חומר לקביעת תחומיה.

הטרכון והחורן. רובם נשאו במצב זה תמיד, ורק בחורן המערבי התפתחו חיים עירוניים במאה הג' אחר ספה"ג.

הנחות יסוד בקביעת התחומים הוסברו כבר בהקדמה למפת א"י המערבית בתקופה הרומאית (14).

4. פירוט התחומים

א' תחום קיסריון (פניאס, היום באניאס)

בקצהו הצפוני של שטח עבר הירדן מזרחה השתרע תחום קיסריון-פניאס. הוא גבל בצפון ובמזרח את תחום דמשק. בתחום קיסריון נכללו: 1. ברכת פיילי, הנזכרת בכתבי יוסף פלאביוס, במרחק 120 סטדיות מהעיר (15). 2. חדר (κώμη Χεδάρων), כפר המיוחס לאפרכיה פִּינִיקִיָה פֶּרְלוֹס בכתובת יוונית (16) מימיו של טיבריוס השני (578—582 אחר ספה"ג). שם העיר שעליה התייחסה חדר חסר היום בכתובת, אך ברור שהעיר האחת בסביבות חדר, השייכת לפִּינִיקִיָה פֶּרְלוֹס היא קיסריון. 3. אֶלְקוֹנִיטֶרָה, שבה נמצאה מצבת זנודורוס, ראש המשטרה (ה-εἰρηνάρχης) של פִּינִיקִיָה, אשר נהרג בשעת מילוי תפקידו (17). ברור שגם מקום זה הוא בפִּינִיקִיָה, ז"א בתחום קיסריון.

ב' הגולן

נזכר עדיין במאה השביעית ברשימת גיאורגיוס קיפריוס כ-κλίμα Γαυλάνης (18). בכתבי יוסף פלאביוס רבו הידיעות עליו (19). יוסף מבדיל בין הגולן העליון, הכולל את סוגנה, והתחתון הכולל את סיליבקה ובית-ציידא—יוליאס (20). במקום אחר הוא מבדיל בין הגולן לתחום גמלה (ἡ Γαμαλιτική) (21). סוגנה מזהים אותה היום עם אֶלְיֵהוּדִיָה, סיליבקה—עם סְלוֹקִיָה, גמלה—עם ג'מלה ובית ציידא—יוליאס עם אֶתְלָה. מן הראוי לציין שהכפר גולן עצמו (שחם אֶלְג'וֹלָן) שייך לפי דברי אבסביוס לתחום הבשן (22). גבולות שטח הגולן אפשר להגדירם כך: בצפון—תחום קיסריון; במערב—הירדן מים סמכו ועד ים כנרת וים כנרת עצמו; בדרום—ואדי אֶסְמֶךְ. המבדיל כנראה בין הגולן ותחום סוסיתא, מואדי זה עד לנהר אֶרְקָד (הספיה ונוב הן בתחום סוסיתא). משפך הרקד לאורך הירמוך מזרחה עד לשפך הנהר אֶלְעֶלְאן; במזרח—נהר אֶלְעֶלְאן עד לדרומה של עקרבה. גבול מזרחי זה מתאשר גם בעובדה אחרת: עד לשנת 295 היו הבשן והגולן שייכים לסוריה; בשנה זו הופרד הבשן מן הגולן וצורף לפרובינקייה ערבייה, והתחילו למנות בו לפי מניין בצרה. ממערב לשטח זה המשיכו למנות לפי מניין הסיליבקיים. מתברר שהכתובות אשר תאריכיהן צוייננו לפי מניין בצרה נפסקות מעבר לנהר אֶלְעֶלְאן; אם-כן איפוא הבדיל כנראה הנהר בין הבשן והגולן (23).

(14) ר' QDAP V, p. 141 (15) 'ק' מלח' ג', י', ז'.

(16) ר' SEG VII, 327; הכתובת נמצאה בצור.

(17) ר' SEG VII, 25 והפירושים שם. (18) ר' Descr., 1041

(19) ר' קדמ' י"ג, ט"ו, ד'; מלח' ב', ט', א'; שם ב', כ', ו'; שם ד', א', א'; חיי יוסף ל"ו.

(20) האוונגליון של מתאי י"א, כ"ב מייחס את בית-ציידא לגליל, אך הודעתו הברורה של יוסף

(מלח' ב', ט', א') סותרת את האמור באוונגליון.

(21) ר' מלח' ג', ג', ה'. (22) ר' אונ' 8—7, 64.

(23) השווה Br ü n n o w u. J. D o m a s z e w s k i, Die Provincia Arabia III, S. 270

ג' ה ב ש ן

תחום זה מדובר בו כבשטה אחיד (*Baravata* ה') באונומסטיקון, וכתחום נוח — בתוספתא ובירושלמי ברשימות הארוקלס וגיאורגיוס קיפריוס כבר פוצל השטח בין הרבה רשויות קטנות.

שמות המקומות בשתי הרשימות המקבילות של תחום נוח (24) הם משובשים עד מאוד. בתיקוני נוסח שונים מזהים את צייר (צרייה), גשמי (ג'סים), זיזין (זיזון), דנב (דניבה), כוכבא (כוכב). האונומסטיקון מוסיף כמה שמות של כפרים בתחום בתניה (הבשן): עשתרות (25), נמרה (26), תרסילה (27), גולין (28) ונילה (29).

יוסף פלאביוס מזכיר את המקום בתירה כשוכן בבשן (30). כתובת שנמצאה בקנת (31) מזכירה את: *Μαάγα* (מחגה) כפר בבשן. הלא היא מחג'ה היום. אל כל אלה יש עוד לצרף את אצנמין (אירה העתיקה). הכתובות שנתגלו במקום מונות לפי שנות הקיסרים, ז"א ישובה היה שייך לפנים לבית הירודס שמשל בבשן (32).

עתה נוכל איפוא להגדיר את גבולות הבשן כלהלן: במערב נהר אל-עלאן; בצפון — קו העובר מצפון נמרה, אצנמין ובסיר, אך מדרום לעקרבה ולתל אל-חארה (33); במזרח עובר הגבול לאורך שפת הלג'ה (=הטרכון) עד לנקודה צפונית לאזרע; בדרום נמשך הגבול לאורך נהר אל-הריר, עובר אותו ממזרח לזיזון, ונמשך לאורך הירמוך עד לשפך נהר אל-עלאן.

ד' ת ח ו ם ס ו ס י ת א

העיר סוסיאת (היפוס) היתה אחת מערי הדיקפוליס. תחומה נזכר (בצורה משובשת למדי) בתוספתא ובירושלמי (34). ברשימות האלה אפשר לזהות, לאחר תיקוני נוסח שונים, את: עיינוש (היום עוניש), רם ברק (בריקע), עיון (עיון), יערוט (ח'רבת אל-עראיס), כפר חרוב (כפר חאריב), נוב (נאב), חספיה (כספין) וכפר צמח (סמח'?). לאלה יש לצרף את הכפר אפקה (35). תחום סוסיאת אפשר איפוא להגדירו כך: בצפון — ואדי א-סמך עד לכספין; במזרח — קו העובר ממזרח לכספין ונאב עד לנהר א-רקאד ולאורך נהר זה עד הירמוך; בדרום — לאורך הירמוך עד לנקודה צפונית מחמת-גדר, משם באשדות ההרים בין חמת-גדר ועיון; משם חוצה הגבול את הערבה דרומית לסמח' עד הירדן (36); במערב — הירדן וים כנרת.

(24) ר' תוס' שביע' ח', ג' — 2, 66; ירוש' דמאי ב', א' — כ"ב, ע"ד.

(25) תל עשתרה, אונ' 12, 12. (26) נמרה, אונ' 11, 138.

(27) תסיל, אונ' 102,4. (28) שחם אל-ג'ולן, אונ' 64,7.

(29) ח'רבת אנילה, אונ' 138,7. (30) בסיר, קדמ' י"ז, ב', ב'.

(31) ר' SEG VII, 1099

(32) השווה גם בניין ההיכל במקום, ועי' לחלן, בערך: חוורן.

(33) לפי כתובת משנת 500 אהר ספה"ג, שפרסמה Ewing (*PEFQS* 1895, p. 52) שייכות לדמשק עקרבה עצמה וגם מחצבות אבטימה = תל אל-חארה; השווה 2—101, *Alt, PJB* 1933, Ss.

(34) ר' תוס' שביע' ד' — 66,4; ירוש' דמאי ב', א' — כ"ב, ע"ד.

(35) היום פיך, אונ' 20, 22.

(36) מדברי יוסף פלאביוס (מלח' ג', ג', א') ניכר כי הגליל גבל את תחום סוסיאת, ז"א

ה' החוורן והטרכון

שני השטחים האלה היו מנכסי בית הירודס. הטרכון הוא ארץ הלבנה (לג'ה) ומחוז החוורן כולל לא רק את ההר (ג'בל אדרו) אלא גם את השפלה (א-נְקְרָה), המשתרעת ממערבו. שני המחוזות היו כמעט תמיד ברשות אחת. הגבול בין החוורן והטרכון מזה ומלכות הנבטים מזה נותן להיקבע בעזרת תאריכי הכתובות. מאז מת פִּילִיפּוּס בן הירודס ועד שֶׁעֵיָה אגריפס הראשון לְמִשׁוֹל כְּמִלֵּךְ היו השטחים הנדונים נתונים לְמִרְתּוֹ הַיִּשְׂרָאֵלִי שֶׁל נְצִיב סוּרִיָּה. מאז החלו לְמִנּוֹת בהם לְפִי שְׁנֹת הַקִּיסָרִים; ואִילוּ הַשְּׂטָחִים שֶׁמִּחוּץ לְטִרְכּוֹן וְלְחֻוּרָן מִזְרָחָה הָיוּ חֵלֶק מִמְּלָכוֹת הַנְּבָטִים. אַחֲרֵי שְׁצוּרְפָה מְלָכוֹת זֹו לְאִימְפֵרִיּוֹם, הֵחֵלּוּ לְמִנּוֹת בַּגְּבוּלוֹתֶיהָ מִשְׁנַת יֶסוּד הַפְּרוּבִינְקִיָּה עֲרַבִיָּה (106). הַהִבְדָּל הַזֶּה בִּמְנִיין שְׁנַיִם וּגַם כְּתוּבוֹתֵיהֶם שֶׁל נְצִיבֵי סוּרִיָּה בְּשִׂטָּח זֶה קוֹבְעִים כִּי אֵלֶּ-חַיִּט, אִם אֶזִּיתוֹן, שׁוּהַבָּה, אֶל־מִשְׁנָף, בּוּסָאן, חֲבֵרָאן, עֵהִירָה, אֶ-סוּיִדָּה וְאֶל־כֶּרֶךְ הָיוּ בְּתַחוּם הַטִּרְכּוֹן וְהַחֻוּרָן. מִצַּד שְׁנֵי הַיּוֹ, סֵהוֹת אֶל־ח'דֶר, עֲרַמָּאן, סִלְכָה, אֶל־קוּרִיָּה, בְּצֵרָה, אֶל־מִשְׁרִיפָה בְּתַחוּם מְלָכוֹת הַנְּבָטִים (37).

שורה של עשר כתובות (38) מזכירה בניין אמה שבה זרמו מימי המעיינות ברחה, כפר, אל־עפינה, רסאס, סהות אל־בלאט לאדמות קנת (39). גם מקומות אלה יש ליחסם לתחום החוורן.

הגבול בין הטרכון והחוורן נרשם כנראה ברשימת תחומי א"י עד מקום שהחזיקו עולי בבל (40). שם נזכרות בין נקודות הגבול (בתיקוני נוסח ושנויי מקום השמות השונים): זרואי (אזרע), נימרין (נמיר), טרכונה דנימרא דבתחום בוצרה (בצר אל־חירי), סקא (שקה). הקו המחבר את הנקודות האלה מפריד בין הטרכון והחוורן, עובדה זו מאזפת גם ביחס לתאריך הרשימה, או לכל־הפחות תאריך החלק שאנו דנים בו כאן. הטרכון והחוורן היו כמעט תמיד נתונים לרשות אחת. ואם הרשימה מפרידה ביניהם, יש ליחס אותה לתקופה היחידה שבה היו נפרדים, כלומר לתחילת המאה הג' אחרי ספה"ג. אז צריך ספטימיוס סיבירוס את החוורן לערבייה, אולם הטרכון נשאר חלק מפרובינקייה סורייה עד שנת 295 (41).

לפי הנאמר לעיל היו גבולות הטרכון: במערב—גבול הבשן; בצפון—קו העובר צפונה ממסמיה (פינה, בירת הטרכון); במזרח—קו העובר לאורך גבול המזרחי של הלג'ה, צפונה מזרחה לאם אֶזִּיתוֹן וְלֶחַיִט; בדרום—קו העובר צפונה משקה, בצר אל־חירי. נמיר, אזרע.

גבולות החוורן היו: בצפון—גבול הטרכון; במערב—גבול הבשן (נמיר נכללת בחוורן); בדרום—קו ואדי אד'הב עד לג'בל אדרו; במזרח—אשדות הר הדרוים, בקו העובר דרומה לחבראן, מזרחה לבוסאן ואל־משנף.

(37) Brünnow u. Domaszewski, *Prov. Arabia* III, Ss. 266 foll. ר'.

(38) משנות 104—108 אחר ספה"ג; ר', Dunand, *Syria* XI (1930), SEG VII, 969.

pp. 272-9

(39) אני מסכים עם Schürer (*GJV* II⁴, Ss. 164—166) וזה נגד דעתו של Dunand.

(ר' הערה 38), שאין להפריד בין קנת (אל קנאט) וקנט (?). הכוונה בכתובות הנ"ל היא לאדמות קנת.

(40) ר' ספר הישוב, עע' 159—162.

(41) Brünnow u. Domaszewski, *Prov. Ar.* III, Ss. 268 foll. ר'.

ו' תחום דיון

אחת מערי הדיקפוליס, היום תל אֶל־אשערי (42). אין אנו יודעים דבר על תחומה שהיה בוודאי קטן מאוד, ומוגבל בגבול הבשן בצפון ומערב, קו תל ח'דר—תל עראר במזרח, וואדי אל־מדאן בדרום (להוציא את דרעא אשר בערבייה (43) ואת יודדה (44)).

ז' תחום אבל

אבל, אחת מערי הדיקפוליס, זוהתה עם תל אבל. אין בידינו ידיעות על תחומה: כנראה הוא מוגבל מצפון ומזרח בירמוך, עובר בדרום צפונה לֶאֶל־ח'ריבה (עי' בערך: גדר), ובמזרח—לֶיד יודדה (עי' בערך: דיון).

ח' תחום גדר

עיר הדיקפוליס, היום אֶם קיס. לפי יוסף פֶּלֶא ביוס (45) הגיע תחומה עד הירדן, כי הוא גבל את הגליל. בדרום הפריד כנראה ואדי א־טייבה בין תחומי גדר ופחל. הגבול עבר צפונה מארביד, הנמצאת בתחום פחל; במזרח הגיע תחום גדר עד לֶאֶל־ח'ריבה, שממנה משכה אמת המים של העיר (46). שטחה של בית־ראס נכלל כנראה לראשונה בתחום גדר. נרווה יסד שם, בשנת 96, עיר בשם קפיטוליאס. קשה להניח שנתכוון לפגוע בגבול הנבטים בני־בריתו, שמלכותם עדיין לא סופחה אז על האימפריום. כביש דרעא—עמאן היה בוודאי מחוץ לתחום גדר, כי נסלל רק בימי טריינוס, לאחר סיפוח ערבייה.

בצפון עבר גבול גדר לאורך הירמוך; אולם בקעת חמת־גדר נכללה בלי ספק כולה בתחום העיר. באוונגליון מסופר על בקור ישו בתחום גדר (47). הוא הראה שם נס ופלא וגירש שדים מגופו של בן־אדם; השדים דבקו בעדר חזירים, שהיה שייך לאנשי גדר, והחזירים קפצו ממקום נישא אל ים כנרת. נמצאו מפרשים שניסו להמשיך את תחום גדר עד ים כנרת, בסביבות צמח, והסתמכו על מטבעות גדר המראות מלחמת שעשועים בים (ναυμαχία) (48). נימוקים שונים סותרים השערה זו: א' בנוסח המקביל באוונגליון (49) וגם בכמה כתבי־יד של מרקוס ולוקס כתוב גרגשה במקום גדר; וכן דעתו של אוריגינס (50); ב' נאומכיות נערכו בהיפודרומים של ערי יבשה רחוקות מהים; ג' אפילו אם נניח לגדר חלק מחוף ים כנרת בין צמח והירדן, אין שם מקום נישא, המפורש בסיפורי האוונגליון.

ט' תחום פחל

מדרום לתחום גדר נמצא תחום פֶּלֶה—פחל (ח'רבת פאחל), אחת מערי הדיקפוליס.

(42) Abel, *Géographie* II, pp. 306 ss. ר'

(43) ר' אונ' 8, 184; ור' Brunnow u. Domaszewski, *Prov. Ar.* III, S. 265

(44) כנראה זהו מקומה של עשתרות—אונ' 6, 4 השוכנת בין אבל ואדרעי.

(45) ר' מלח' ג', א', 46 ר' G. A. Smith, *Histor. Geogr.*²⁶, p. 631, n. 5

(47) מרקוס ה', א'; לוקס ח', כ"ו.

(48) ר' Schürer, *GJV*⁴ II, S. 161 (49) מתיא ח', כ"א.

(50) ר' Comm. in Ioh. 1, 28. אוריגינס בפירושו מסתמך על העובדה כי לגדר אין חוף ים, ולא

היה כותב כן, אילו היה תחום העיר מגיע עד ים כנרת.

תחום זה מוגבל מצפון בוואדי א־טייבה; במערב—בירדן; בדרום—בוואדי א־יאבס עד סביבות בעון, ומכאן פונה הגבול דרומה, כי אבן מיר שנמצאה בבעון עודנה מונה מפחל⁵¹; במזרח נכללת ארבל (ארביד) בתחום פחל, לפי הודעתו המפורשת של אבס ביוס⁵²). א־חצן היתה כנראה מחוץ לתחום פחל.

י' תחום גרש

גרסה-גרש אף היא היתה עיר מערי הדיקפוליס, היום ג'רש. תחומה השתרע במערב עד לרגבה (ראג'ב) הנכללת בתחום גרש לפי הודעת יוסף פֿלאביוס⁵³). בצפון נכללו בתחומה עג'ון⁵⁴ ועין גן⁵⁵). בעון יוצאת מתחום זה, אך ערג'אן נכללת בו⁵⁶). בצפון שייכות לתחום גרש מחצבות סאמתא, שמהן נלקחו אבנים לבניין העיר⁵⁷). במזרח נמצאת רחאב מחוץ לשטח גרש, לפי כתובת ברצפת פסיפס של כנסייה⁵⁸). הגבול עבר ממערב לכביש בצרה—עמאן, היא ה-*via nova* מיסודו של טריינוס, שנשללה לאחר שנתכוננה הפרובינקייה ערבייה. בדרום מציין אבס ביוס⁵⁹) את היבוק כגבול בין גרש ורבת-עמון. דבר זה נכון, פרט למקום בו חצה כביש גרש—עמאן את הנהר. לפי עדות אבן מיר⁶⁰ הט' בכביש זה⁶⁰) עבר כאן תחום גרש מדרום ליבוק.

י"א עבר הירדן היהודי — הפיריאה

שטח זה אומר עליו יוסף פֿלאביוס⁶¹), כי השתרע ממכוור עד תחום פחל ומתחום פֿילדלפֿיה—עד הירדן. בתקופה הביזנטית נתחלק השטח בין ה-*regiones* ליביאס (בית רמתה) = תל א־רמה, גדור (א־סלט) ועמתוס—חמתא (היום עמתה). גבולות הפיריאה היו במערב—הירדן; בצפון—וואדי א־יאבס (גבול פחל); במזרח עבר הגבול בין חמתא (עמתה) השייכת לפיריאה⁶²) ורגב שבתחום גרש (עי' לעיל); דרומה יותר עבר הגבול ליד הכפר זִיא⁶³) (היום ח'רבת זיי), שעל בעלותו רבו—לפי יוסף פֿלאביוס⁶⁴) תושבי פיריאה ובעלי פֿילדלפֿיה. גדור (א־סלט) נכללת בתחום פיריאה. אבס ביוס⁶⁵) מזהה את יעזר עם ח'רבת א־סיר, וקובע כי המקום שייך לפיריאה. משם עבר הגבול באשדות הרי עבר הירדן. הערבה נכללה בפיריאה. היא כוללת את בית נמרין (תל נמרין) ואת ליביאס. בחלקה הדרומי גבלה פיריאה את תחום חשבון⁶⁶) והשתרעה עד מואב, ז"א עד הארנון (ואדי מוג'יב)⁶⁷). פעור⁶⁸)

(51) P. Thomsen, ZDPV 1917, S. 66, No. 222 ר' 14

(52) אונ' 18, 14. (53) קדמ' י"ג, ט"ו, ה'.

(54) ר' Thomsen, op. cit., S. 66, No. 221: אבן המיל הי"ב מגרש.

(55) אונ' 26, 94. (56) היא ערגה הנוכרת באונ' 16, 21.

(57) ר' Abel, Géographie I, p. 186

(58) הכתובת עדיין לא נתפרסמה.

(59) ר' אונ' 21, 102.

(60) ר' Thomsen, op. cit., S. 63, No. 204

(61) ר' מלח' ג', ג', ח'. (62) ר' אונ' 24, 22.

(63) בכה"י כתוב *Mia*, אך הנוסח הנכון הוא *Zia* (ר' הוצ' Niese שם; Var.,) השווה גם אונ' 94, 3.

(64) קדמ' כ', א', א'. (65) ר' אונ' 14, 104. כיוצא מהכלל ניתן שם מקומו במרחק מפילדלפיה.

(66) ר' מלח' ג', ג', ג'. (67) ר' שם, שם.

(68) *Φοῦρ*, אונ' 26, 168.

נכללה בפיריאה, אך הר נבו עצמו (ראס סיאגה) היה שייך. לפי האונומסטיקון (69) — לתחום חשבון. תחום חשבון הגיע גם לפי עדות אבני המיל עד למיל השישי בדרך לליביאס (70). בכל אופן נכללו בתחום פיריאה גם מכור (71) וגם המעינות החמים של בערו (קלירוהי, היום חמאס א־זרקה).

י"ב תחום פִּילדלִפִּיה — רבת עמון (71a)

גם זו אחת מערי הדיקפוליס, היום עמאן. תחומה גובל במערב את פיריאה; בצפון — את גרש. אבס ביוס (72) מציין את מקומה של רמות (כנראה רומאן) במרחק 16 מילין מפִּילדלִפִּיה. במזרח היה תחום העיר מוגבל. לפי עדות אבני המיל עדיין נמדד המיל הב' מעמאן, אולם המיל הו' כבר נמדד מבצרה (מיל מ"ד) (73). כאן נסתיים תחום העיר על שפת המדבר. בדרום נכללים בתחום זה יודה (לפי עדות אבן המיל הב' (74) וגם מכנרת (אל־מנכיר) לפי עדותו המפורשת של האונומסטיקון (75).

י"ג תחום חשבון (75a)

העיר חשבון היתה ברשות הירודס. אחרי מותו נעשתה כנראה אבטונומית. תחומה מוגבל בצפון בתחום פִּילדלִפִּיה ובמערב בפיריאה. לפי עדות המקורות נכללו בו: אלעלה (היום אל־על 76), הר נבו (עי' פיריאה), מעין (בעל מעון העתיקה) (77) ומענית, במיל הד' בדרך לפִּילדלִפִּיה, מעבר לבית־זרע (78).

י"ד תחום מידבא (78a)

עיר זו היתה ברשותם של החשמונאים למן ימי הורקנוס ועד אחרי מות שלומית־אלכסנדרה אולם לא הוחזרה למלכות יהודה בימי הירודס. תחומה מוגבל בצפון בתחום חשבון ובמערב — בפיריאה. אבס ביוס (79) מיחס לה את מסחנה (כנראה אל־מדיינה) בדרום־מזרח ואת קריאת (אל־קרייאת) בדרום מערב (80). בדרום הגיע תחום מידבא עד הארנון, במיל הכ', כי מעבר לנהר זה כבר נמנו אבני המיל מרבית מואב (המיל הט"ז) (81). כתובות נבטיות (82) מוכיחות כי באם אירסאס ישב אסטרטגוס נבטי, ז"א המקום הזה נמצא מחוץ לתחום מידבא, וכן גם ביצורי הלימס בזיהו.

(69) אונ' 8, 136.

(70) Thomsen, *op. cit.*, S. 68, No. 230

(71) ר' קדמ' י"ה, ה', א': מלח' ג', ג', ג'.

(71a) לתחום זה השווה Beyer, *ZDPV* 1935, Ss. 157-158.

(72) ר' אונ' 5, 144.

(73) Thomsen, *op. cit.*, S. 45, Nos. 106; 110

(74) ר' .Schultze, *PJB* 1932, S. 68 foll.; Alt, *PJB* 1936, Ss. 110 foll.

(75) ר' אונ' 18, 126. אבס ביוס קרא בטעות את מכנרת הרשומה בדברים ג', י"ז כשם מקום

ומזהה אותה עם הכפר Μαχαραβάθ בתחום פִּילדלִפִּיה.

(75a) ר' Beyer *op. cit.*, Ss. 155-157 (76) ר' אונ' 13, 84.

(77) ר' שם 1, 46. (78) ר' שם, 2, 132.

(78a) ר' Beyer, *op. cit.*, Ss. 153-5 (79) שם, 14, 126.

(80) ר' שם 16, 112. (81) ר' Thomsen, *op. cit.*, S. 50, No. 126

(82) ר' Clermont — Ganneau, *RAO II*, pp. 188; 199